HOOFDSTUK 9

Slotbeschouwing

'Als D66 niet was opgericht,
zouden we dat alsnog moeten doen.'
Hans van Mierlo[1]

Democraten.nu

Hoe is het de Democraten vergaan sinds de verkiezingsnederlaag op 15 mei 2002? Direct na de verkiezingen barst binnen D66 de discussie los over de toekomst van de partij. Maandenlang is het onrustig binnen de partij. Hoe is het zo gekomen en hoe moet het nu verder? Het debat over de inhoudelijke koers van de partij wordt geleid door de groep kritische partijleden die zich 'Ongehoord'[2] noemen en het landelijk bestuur doet voorstellen om de partijorganisatie bij de tijd te brengen. Dat in deze discussies het woord 'vernieuwing' centraal staat, de bekende 'roep om verandering', is gelet op de geschiedenis van de Democraten geen verrassing. Ook in het verleden werden verkiezingsnederlagen steevast gevolgd door discussies over het bestaansrecht van D66 en vormde onvrede over het functioneren van de partijorganisatie het uitgangspunt voor plannen om de partijstructuur te herzien.

In het kader van het 'vernieuwingsproject Democraten.nu' presenteert het landelijk bestuur op 10 juni 2002 het pamflet 'Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel'[3]. In het pamflet wordt een reeks voorstellen gedaan om D66 te vernieuwen op punten als de politieke koers en meningsvorming, de verankering van de uitgangspunten, de rol van leden en niet-leden en talentontwikkeling. De voorstellen zijn bedoeld als aanzet voor een partijbrede discussie in de bekende D66-traditie. Ze zullen onder meer worden besproken tijdens een aantal regiobijeenkomsten, die door de media al snel 'sniksessies' worden genoemd. De uitkomsten van deze regiobijeenkomsten, de discussie op de internetsite 'Democraten.nu' en de initiatieven van individuele leden, afdelingen en Jonge Democraten worden gebundeld in een 'vernieuwingsagenda', die in het najaar in een 'ledenraadpleging' aan de achterban wordt voorgelegd om te bezien welke voorstellen zullen worden ingediend voor het congres in november. Op deze wijze wil het landelijk bestuur ervoor zorgen dat de

vernieuwingsvoorstellen binnen de partij breder worden gedragen dan door de groep leden die het congres bezoekt. Ongeveer 10% van de leden (1.372) retourneert het formulier van de ledenraadpleging, ongeveer net zoveel als het aantal bezoekers dat in november het congres zal bezoeken.

Uit de reacties die de ledenraadpleging oplevert blijkt dat de steun voor de voorstellen van het landelijk bestuur varieert tussen 51% en 94%. Toch leeft bij veel Democraten het idee dat de toekomst van de partij niet gebaat is met interne discussies. Op 7 september 2002 wordt in Arnhem de 'Impulsconferentie Democraten.nu' georganiseerd. Tijdens dit ingelaste congres wordt duidelijk dat veel D66'ers zeer gemotiveerd zijn om de partij er na de verkiezingsnederlaag weer bovenop te trekken. De verkiezingsnederlaag heeft het politiek activisme van veel partijleden eerder aangewakkerd dan neergeslagen. De Democraten willen geen naar binnen gekeerde discussies over de partijorganisatie of theoretische bespiegelingen over ideologieën en etiketten, maar ze willen de straat op, campagne voeren, uitleggen waar D66 voor strijdt en de kiezers terugwinnen.

Tijdens het verkiezingscongres, dat op 16 november 2002 in Zwolle wordt gehouden, worden de voorstellen uit de 'vernieuwingsagenda' door het congres overgenomen. Behalve een aantal bekende voornemens, zoals het voeren van een permanente campagne, en een aantal minder ingrijpende wijzigingen, zoals de invoering van het lokaal lidmaatschap, de omdoping van het landelijk secretariaat tot 'servicecentrum' en het gratis toegankelijk maken van congressen, wordt tevens een aantal majeure wijzigingen doorgevoerd. De in 2000 vastgestelde 'uitgangspunten van D66' worden in de statuten verankerd, waarmee naast de oorspronkelijk geformuleerde doelstelling (radicale democratisering, zie hoofdstuk 8) ook het sociaal-liberale profiel van D66 wordt vastgelegd:

> 'De partij stelt zich als sociaal-liberale partij ten doel een politiek te bedrijven waarin zij de mens centraal stelt: vrij, betrokken, gelijkwaardig en mondig en streeft naar een democratische, duurzame en open samenleving. (...) In het bijzonder streeft de partij naar radicale democratisering van de samenleving en het politieke bestel. De in deze doelstelling vervatte grondgedachte wordt nader uitgewerkt in het politieke programma, dat ten grondslag ligt aan alle activiteiten van de partij en zijn fracties in de vertegenwoordigende lichamen.'[4]

In het nieuwe huishoudelijk reglement wordt de stemadviescommissie geschrapt. In het vervolg zal de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen worden vastgesteld via voorverkiezingen. Hiervoor wordt Nederland opgedeeld in vijf landsdelen, waar kandidaten zich na de sluiting van de kandidaatstelling kunnen presenteren tijdens een vergadering waaraan zowel leden als niet-leden kunnen deelnemen. Na de presentatie worden de kandidaten door de aanwezigen geordend. De vijf voorlopige lijsten worden op basis van het inwonertal van het landsdeel

geïntegreerd tot één voorlopige lijst. Vervolgens krijgen alle leden via een poststemming de gelegenheid de definitieve lijst vast te stellen.[5]

Nieuw is ook de mogelijkheid om met een lokale politieke partij, die uitdrukkelijk de 'uitgangspunten van D66' onderschrijft, een associatieovereenkomst sluiten. In de associatieovereenkomst wordt per geval vastgelegd op welke wijze de samenwerking tussen D66 en de lokale politieke partij vorm wordt gegeven.[6] Op deze manier wil D66 kiezers aan zich proberen te binden die bij gemeenteraadsverkiezingen op een lokale partij stemmen. Voor het stimuleren van het debat in de partij en de vergroting van de participatie van leden en niet-leden in de politieke meningsvorming wordt een 'debatforum' ingesteld.[7]

Gerard Schouw, de partijvoorzitter onder wiens leiding de vernieuwing van de partij vorm heeft gekregen, neemt op het verkiezingscongres afscheid. Hij zal nog wel optreden als campagneleider bij de komende verkiezingen, maar draagt het voorzitterschap van de partij over aan de Leidse wethouder Alexander Pechtold, die met 837 van de 1.032 stemmen tot partijvoorzitter wordt gekozen.

Vervroegde verkiezingen

De verkiezingen op 15 mei hebben de politieke verhoudingen volledig op hun kop gezet. De regering van CDA, VVD en LPF, op basis van de verkiezingsuitslag de meest voor de hand liggende combinatie, komt er, maar zal het slechts 87 dagen volhouden. Door de opkomst van en de moord op Fortuyn is het politieke klimaat in Nederland gepolariseerd geraakt. Politici worden bedreigd, PVDA-lijsttrekker Melkert en GroenLinks-lijsttrekker Rosenmöller verlaten de politiek. De LPF is na het wegvallen van hun leider niet veel meer dan een onsamenhangende groep politieke amateurs, waarin enkele grote ego's de sfeer bepalen. Conflicten, afsplitsingen en wisselingen van fractievoorzitters zorgen ervoor dat het vertrouwen in de Lijst-Pim Fortuyn in hoog tempo afneemt. De teloorgang van de LPF heeft ook gevolgen voor het nog jonge kabinet-Balkenende. Het aanzien van het kabinet, dat onder leiding staat van een onervaren premier, heeft vanaf het begin zwaar te lijden onder de perikelen binnen de LPF-fractie. Als de machtsstrijd binnen de LPF ook doordringt tot het kabinet, komt het einde van het avontuur van CDA, VVD en LPF snel in zicht. De ruzie tussen de LPF-ministers Bomhoff en Heinsbroek leidt op woensdag 16 oktober uiteindelijk tot de val van het kabinet-Balkenende. Nadat die ochtend eerst de ministers Bomhoff en Heinsbroek zijn opgestapt, blijkt VVD-leider Zalm geen vertrouwen meer in te hebben in voortzetting van de samenwerking met de LPF. Als fractieleider Verhagen van het CDA zich daarbij aansluit, is de val van het kabinet een feit. Op 22 januari 2003 zullen vervroegde verkiezingen worden gehouden.

In veel commentaren klinkt door dat de Nederlandse politiek in 2002 meer weg had van een slechte klucht dan van serieus landsbestuur. Hierdoor is de reeds bestaande afstand tussen de politiek en een deel van het electoraat naar alle waarschijnlijkheid alleen maar vergroot. Veel kiezers zijn het vertrouwen in de LPF kwijt-

geraakt, maar de onvrede die begin 2002 tot uiting kwam, is niet weggenomen. Een aantal thema's waarmee Pim Fortuyn een jaar eerder kiezers naar zich toetrok, zoals een strenger asielbeleid en de problemen in de publieke sector, wordt door andere partijen overgenomen. Ook laten de politieke leiders, voor een groot deel nieuwe gezichten, het niet na om te benadrukken dat het vertrouwen van kiezers in de overheid en de bestaande politieke partijen moet worden hersteld. In de opiniepeilingen wordt na de onstuitbare opkomst van Fortuyn een tegenbeweging zichtbaar. Na de massale toeloop op de LPF groeit nu steun voor de Socialistische Partij. Hoewel de binding van de kiezers met de partijen losser is dan ooit en er meer zwevende kiezers te winnen zijn, weet D66 vooralsnog niet te profiteren van de teloorgang van de LPF en de nog altijd lage score van PVDA en VVD. Voor de Democraten komen de verkiezingen in januari 2003 eigenlijk te vroeg.

Thom de Graaf onder vuur

Wanneer de situatie waarin D66 zich anno 2002 bevindt in een historische context wordt geplaatst, wordt de parallel met de periode 1982-1984 duidelijk. Toen was D66 na de deelname aan de kabinetten-Van Agt II en III ook langdurig de weg kwijt. Na een korte regeerperiode zat D66 weer in de oppositie. Onder leiding van de gedegen en toegewijde partijleider Maarten Engwirda werd geprobeerd om de peilingen (waarin D66 toen op 2 á 3 zetels stond) in positieve richting bij te sturen. Engwirda kreeg zijn partij er echter niet bovenop en de achterban dacht met weemoed terug aan de tijd dat D66 werd geleid door een charismatisch partijleider als Hans van Mierlo of Jan Terlouw. Onder het motto 'Hans had het, Jan had het, Maarten heeft het niet' kwamen de Democraten in opstand en moest Engwirda het veld ruimen. Hans van Mierlo moest de zaak komen redden. (Zie hoofdstuk 5)

Anno 2002 gebeurt iets soortgelijks. Sinds 1997 is de alom als intelligent en capabel omschreven partijleider Thom de Graaf het boegbeeld van D66. Ondanks die positieve eigenschappen heeft De Graaf zich niet ontwikkeld tot een sterke en onbetwiste leider. De Graaf wordt verweten 'saai en grijs' te zijn en in de media 'niet over te komen'. Hij ontbeert volgens velen het charisma dat Van Mierlo en Terlouw hadden. Het wachten is dan ook op het moment dat de positie van De Graaf ter discussie gesteld zal worden. Dit gebeurt in oktober 2002, als Floor Kist, lid van de programmacommissie van D66, De Graaf en de volledige Tweede Kamerfractie in een open brief oproept om plaats te maken voor een nieuwe lichting D66'ers. Ook oud-gemeenteraadslid in Amsterdam Theo Veltman schrijft in een brief aan de leden van D66 dat het tijd is dat De Graaf opstapt. Beide verwijten de Kamerfractie dat ze onzichtbaar is, zich met de verkeerde thema's bezig houdt en het contact met de in mei verloren kiezers niet heeft weten te herstellen. 'Zo kan het niet langer', schrijft Kist, 'Jullie zijn kennelijk niet meer in staat de kiezers aan te spreken. Jullie strijden tegen de beeldvorming en verliezen het. Neem je verantwoordelijkheid. Geef anderen de ruimte.'[8] De onvrede van Kist en Veltman, die beide zelf kandidaat

waren voor de verkiezingen in mei maar door de nederlaag niet werden verkozen, komt vooral voort uit het feit dat D66 volgens de opiniepeilingen niet profiteert van de teloorgang van de LPF en het CDA, de VVD, PVDA en SP wel. Volgens de peilingen (die variëren van 4 tot 7 zetels) moet D66 mogelijk zelfs zetels inleveren ten opzichte van de verkiezingsuitslag op 15 mei. Kist en Veltman gaan echter voorbij aan het feit dat de verkiezingen nog maar vijf maanden geleden zijn gehouden en het voor een kleine fractie moeilijk is om in de gepolariseerde verhoudingen in zo'n korte tijd een eigen geluid te laten horen. Dat D66 bij de kiezers 'uit de mode is' is bovendien niet alleen de schuld van de Tweede Kamerfractie, maar een probleem van de partij als geheel.

De Graaf zelf twijfelt ondertussen over de vraag of hij zich kandidaat zal stellen voor het lijsttrekkerschap. Gesprekken met enkele vertrouwelingen in de partijtop weerhouden hem ervan om zich terug te trekken. Eind oktober maakt De Graaf bekend dat hij zich toch kandidaat zal stellen voor het lijsttrekkerschap bij de komende verkiezingen.[9] Maar, zo luidt de boodschap, hij is wie hij is en hij kan zichzelf niet volledig veranderen. Als de leden het allemaal anders willen, dan moet dat maar, maar dan zonder hem. De Graaf maakt van de negatieve publiciteit over zijn persoon gebruik door zich te profileren als de genuanceerde politicus die eerst nadenkt voordat hij wat zegt, niet in *oneliners* spreekt en niet meedoet aan het doen van loze beloften. 'Ik weiger te denken: de wind komt vandaag van rechts, laat ik daar eens aan meedoen. Ik heb er geen zin in om met de waan van de dag van mening te veranderen'.[10] De Graaf krijgt steun van oud-partijleider Van Mierlo, die zegt: 'Aan Thom de Graaf is de opdracht om net zo lang de waarheid te zeggen tot-dat die wordt gehoord'.[11]

De oproepen van Kist en Veltman krijgen veel aandacht in de media, Hein van Meeteren laat weten zich als tegenkandidaat tegen De Graaf in de strijd te zullen werpen (maar trekt zich kort daarna weer terug) en ook de namen van Lousewies van der Laan, Hans Wijers en Roger van Boxtel worden genoemd. Maar met de Tweede Kamerverkiezingen in het vooruitzicht, zouden de Democraten een groot risico nemen om De Graaf te vervangen. Een nieuw gezicht zou slechts twee maanden de tijd hebben om zichzelf te presenteren, bekendheid te verwerven en het vertrouwen van de kiezers te winnen. Die periode is eigenlijk te kort. Dat beseffen de meeste D66'ers ook. Ondanks het feit dat de media de kritiek op De Graaf breed uitmeten, vinden Kist en Veltman met hun pleidooi nauwelijks gehoor bij de achterban van D66. Op het verkiezingscongres op 16 november 2002 wordt De Graaf met overmacht gekozen tot lijsttrekker (hij krijgt 791 van de 976 uitgebrachte stemmen) en in de schriftelijke stemming over de kandidatenlijst zetten de leden van D66 de zittende Tweede Kamerleden opnieuw aan de top van de kandidatenlijst. De enige nieuwkomer bij de eerste acht kandidaten is Europarlementariër Van der Laan, die als nummer twee op de lijst en *running mate* van De Graaf tot zijn meest waarschijnlijke opvolger wordt gebombardeerd. Ondanks zijn overtuigende herverkiezing zal het lot van Maarten Engwirda De Graaf er continu aan herinneren dat zijn leiderspositie geen vanzelfsprekendheid is.

Verkiezingspamflet

Op 1 november 2002 presenteert D66 haar verkiezingspamflet. Omdat de periode tot de verkiezingen te kort is om een volledig nieuw verkiezingsprogramma te schrijven, is gekozen voor een kort pamflet, waarin in korte, staccato gestelde zinnen uiteen wordt gezet waar D66 voor staat. 'We kunnen het niet iedereen naar de zin maken. En dat willen we ook niet', zo begint het pamflet, waarin D66 zich afzet tegen het politieke klimaat ('de genante politieke vertoning') dat in de voorafgaande maanden is ontstaan:

> 'D66 is de partij van de nuance. Het redelijk alternatief. Wij stellen maatregelen voor die echt werken, en die langdurig blijven werken. Wij houden niet van incidentenpolitiek. Wij rennen niet achter de feiten aan. Op ontevredenheid reageren wij niet met holle kreten. Wij vinden een grote bek niet hetzelfde als daadkracht. Wij huldigen het ouderwetse principe van belofte maakt schuld. Wij zijn namelijk fatsoenlijk en we willen dat blijven. Daarom verkopen wij de kiezers geen dingen die we niet waar kunnen maken. Of die niet helpen.'[12]

In het verkiezingspamflet staan vier thema's centraal: respect en beschaving, verantwoord leven (duurzame ontwikkeling), investeren in kennis en een andere politieke cultuur. Van deze thema's vormen onderwijs en kennis samen het speerpunt van de D66-campagne. D66 wil kleinere scholen, meer en beter betaalde leraren, afschaffing van het lesgeld en meer vrijheid voor scholen en ouders om het onderwijs invulling te geven. De Democraten verzetten zich tegen de bezuinigingen op het onderwijs die het kabinet-Balkenende heeft voorgesteld. In het onderwijs moet juist worden geïnvesteerd, evenals in het behoud en de uitbreiding van natuurgebieden, het bevorderen van de integratie van immigranten en verbetering van de veiligheid in Nederland.[13]

In het verkiezingspamflet staan enkele opvallende voorstellen, die moeten aangeven dat D66 meer is dan een pleitbezorger van staatkundige vernieuwing. Zoals de mogelijkheid om studenten via het doen van vrijwilligerswerk een deel van hun studieschuld terug te laten verdienen. Ook stelt de partij voor om cannabis te legaliseren en zo een einde te maken aan de 'verspilling' van geld en menskracht bij de politie. Immigranten moeten verplicht een inburgeringcursus volgen en draaideurcriminelen moeten strenger worden aangepakt. Op het verkiezingscongres voegt De Graaf daar het pleidooi aan toe om de Nederlandse politie, brandweer en ambulancezorg om te vormen tot één grote veiligheidsorganisatie onder leiding van een gekozen burgemeester die verantwoording aflegt aan de burgers.[14]

De afkeer van de politiek moet volgens de Democraten worden bestreden door minder en betere regelgeving, minder bureaucratie, een integere overheid en meer inspraak en betrokkenheid van burgers die zelf hun eigen keuzen moeten kunnen maken.

'D66 is anders dan andere partijen. Sociaal-democraten verwachten veel van de overheid. Conservatief-liberalen verwachten veel van de markt. Christen-democraten verwachten veel van maatschappelijke organisaties. D66 verwacht het meest van mensen zelf. Dát is het verschil.'[15]

Bij de presentatie van het verkiezingspamflet maakt beoogd lijsttrekker De Graaf duidelijk dat D66 onafhankelijk de verkiezingen ingaat. Op vragen van journalisten of D66 bereid is met het CDA en de VVD te regeren, antwoordt De Graaf dat geen enkele samenwerking wordt uitgesloten.[16] Maar tegen het Strategisch Akkoord van het kabinet-Balkenende heeft D66 veel bezwaren. Dat akkoord, zo stelt De Graaf later die maand tijdens het verkiezingscongres, zal D66 nooit aan een meerderheid helpen.[17] Toch is de deur naar een coalitie met CDA en VVD door De Graaf op een kier gezet. Zeker als De Graaf fel reageert op kritiek van PVDA-lijsttrekker Wouter Bos, die het sociaal-economische beleid van D66 bestempelt als 'zwalkend en niet consistent'. De Graaf mag dan niet met de waan van de dag willen meewaaien, maar als CDA en VVD bij de verkiezingen net geen meerderheid halen, kan D66 wellicht een rol spelen. En van D66 een machtsfactor maken lijkt de enige manier om kiezers weer oog voor de partij te laten krijgen.

De campagne: Juist nu!

Uit een NIPO-peiling op 12 december 2002, waarin D66 op 5 zetels staat, blijkt dat de partij een maximaal potentieel heeft van 12 zetels (en een minimum van 3 zetels). In een eerdere peiling door Maurice de Hond bleek dat 20% van de kiezers de standpunten van D66 onderschrijven, terwijl nog geen 5% op D66 zegt te zullen gaan stemmen. Die discrepantie zal de partij niet kunnen overbruggen, maar de partij gaat voor winst. Tien Kamerzetels is het officieuze doel van de verkiezingscampagne. Afgaand op de peilingen mag de partij echter al blij zijn met handhaving van de huidige zeven zetels.

D66 gaat de verkiezingen in met de campagneleus 'Juist nu!', waarmee de partij de kiezers duidelijk wil maken dat het juist nu belangrijk is om op D66 te stemmen. Minder bescheiden slogans zoals 'Het beste alternatief!' en 'Het enige alternatief!' zijn afgevallen. In de aanloop naar de verkiezingen heeft D66 te kampen met een 'zichtbaarheidsprobleem'. Aangezien D66 sinds mei 2002 een kleine partij is, wordt De Graaf niet uitgenodigd om deel te nemen aan de grote lijsttrekkersdebatten bij de NOS en RTL. Dit komt de NOS op een boze brief van partijvoorzitter Pechtold te staan. Pechtold vindt het onaanvaardbaar dat zendercoördinatoren bij de publieke omroep bepalen welke partijen wel en welke niet worden uitgenodigd. Daarmee doen zij aan politieke beïnvloeding, zo meent de partijvoorzitter. Aanwezigheid op televisie is met name in deze campagne van groot belang, want de verkiezingscampagne van 2003 is meer dan ooit een strijd die op televisie wordt gestreden. D66 mag wel aanschuiven bij enkele debatten op de radio en in actualiteitenprogramma's op

radio en televisie, maar het grote debat van Radio 1 en Buitenhof, twee weken voor de verkiezingen, wordt weer zonder D66 gehouden. Daar heeft het campagneteam echter iets op gevonden. D66 koopt alle reclamezendtijd vóór en na het debat op. Deze 'list' levert de partij bijna vijf minuten zendtijd op, waarin De Graaf zonder te worden onderbroken door andere lijsttrekkers het standpunt van zijn partij naar voren kan brengen en, achteraf, commentaar kan geven op het debat. Voor het overige moeten de Democraten zich laten zien door aanwezigheid op straat ('flyeren') en zich laten horen door *free publicity* te genereren.

Ondanks de afwezigheid bij de grote lijsttrekkersdebatten, slaagt D66 hierin redelijk, mede dankzij het feit dat de campagne vrijwel volledig wordt geconcentreerd op het thema 'onderwijs en kenniseconomie'. Van alle politieke partijen wil D66 veruit het meeste geld (2,5 miljard euro) investeren in het onderwijs. De boodschap van de Democraten luidt dat investeren in het onderwijs een investering in de toekomst is, noodzakelijk voor herstel van de economie en tevens van belang voor de bestrijding van criminaliteit en het herstel van normen en waarden. Dat laatste is het antwoord van lijsttrekker De Graaf op de door CDA-lijsttrekker Balkenende aangezwengelde discussie over normen en waarden. 'Bezuinigen op het onderwijs is bezuinigen op normen en waarden', zo verwijst De Graaf naar de bezuinigingen van het kabinet.

Ondanks het feit dat De Graaf en zijn *running mate* Van der Laan tijdens een aantal televisieoptredens de gelegenheid krijgen om deze boodschap uit te dragen en de Democraten met flyers en verkiezingskranten in het hele land campagne voeren, resulteert dit niet in een stijging in de opiniepeilingen. De laatste twee weken voor de verkiezingen stijgt de PVDA onder leiding van lijsttrekker Bos bovendien zodanig in de peilingen, dat de voortzetting van de samenwerking tussen CDA en VVD onder druk komt te staan. Als gevolg van deze opmerkelijke ontwikkeling in de kiezersvoorkeuren vernauwt de verkiezingscampagne zich tot de vraag of er na de verkiezingen een centrum-links danwel centrum-rechts kabinet zal komen, welke partij als grootste uit de bus zal komen en wie de minister-president wordt. Dit laatste is voor D66 aanleiding om kort voor de verkiezingen aan te kondigen dat de partij na de verkiezingen een initiatief-wetsvoorstel zal indienen om de rechtstreeks gekozen minister-president mogelijk te maken. 'Dezelfde partijen die ervoor hebben gezorgd dat deze verkiezingen alleen nog maar gaan over de vraag wie er premier wordt, houden al sinds mensenheugenis een echt democratische keuze tegen. Ze moeten niet dénken aan een rechtstreeks gekozen minister-president. (...) Als het afgelopen jaar iets heeft aangetoond, dan is het wel dat democratische vernieuwing harder nodig is dan ooit.'[18], aldus De Graaf, die de andere partijen oproept tot het sluiten van een 'pact voor een nieuwe democratie', om te voorkomen dat politiek in Nederland 'een volkomen *farce*' wordt.

Zetel minder, partijleider weg

Ondanks de stortvloed aan opiniepeilingen die in de weken voorafgaand aan de verkiezingen zijn verschenen, kennen de verkiezingen op de avond van 22 januari toch nog een onverwachte uitslag. De PVDA is met een winst van 18 zetels (van 24 naar 42) de grote winnaar. Het CDA wordt met 44 zetels echter opnieuw de grootste partij. De LPF valt terug van 26 naar acht zetels, de VVD wint vier zetels en komt op 28. De strijd tussen CDA, PVDA en VVD over de vraag wie de grootste partij zou worden en welke regeringscoalities op een meerderheid mogen rekenen, gaat ten koste van de kleinere partijen. GroenLinks verliest twee zetels en komt net als de LPF op acht. De SP, die in de peilingen lange tijd op forse winst stond, blijft uiteindelijk gelijk (negen zetels). D66 verliest opnieuw een zetel en komt daarmee op zes zetels. Procentueel scoort de partij met 4,1% nog net iets lager dan bij eerdere dieptepunten: in 1972 en 1982 haalden de Democraten eveneens zes zetels met een percentage van respectievelijk 4,2 en 4,3.

Als de voorlopige uitslag bekend is, neemt lijsttrekker De Graaf het woord in het Haagse café Greve waar de Democraten bijeen zijn. Hij wijt het verlies mede aan het feit dat D66 te weinig gelegenheid heeft gekregen om haar verhaal te doen en aan de strijd tussen de lijsttrekkers Bos en Balkenende. De uitspraak dat D66 in deze omstandigheden een kabinet van CDA en VVD niet aan een meerderheid zal helpen, wordt met gejuich ontvangen, maar het wordt stil als De Graaf uit het verlies van die ene zetel de onvermijdelijke conclusie trekt: 'Als de uitslag zo blijft als hij nu is, zal ik mij niet herkiesbaar stellen als fractievoorzitter.'[19] De Graaf geeft aan wel de intentie te hebben om Kamerlid te blijven, maar neemt de verantwoordelijkheid voor het derde verlies van D66 op rij en het tweede onder zijn leiding. Tegen de verwachtingen in is het niet Van der Laan die De Graaf opvolgt. De dag na de verkiezingen kiest de nieuwe Tweede Kamerfractie Boris Dittrich als nieuwe fractievoorzitter.

Toekomst of teloorgang?

D66 wordt wel 'het ongewenste kind van de Nederlandse politiek' genoemd. De partij is altijd achtervolgd geweest door mensen die het niet konden nalaten om erop te wijzen hoe overbodig de partij zou zijn. Geen enkele partij wordt zo vaak gevraagd of het niet eens tijd wordt dat de partij zichzelf opheft. Het is het gevolg van de positie die D66 zelf koos. In de beginjaren weigerde de D66 een plaats tussen de bestaande partijen in te nemen, nam ze in plaats daarvan alle partijen onder vuur en werd de partij een bedreiging voor al deze partijen. In later jaren nam D66 een centrale positie in het politieke spectrum in en werd de partij wederom een bedreiging voor partijen zowel ter linker als ter rechterzijde. Het lag dan ook voor de hand dat andere partijen zouden proberen om de overbodigheid van D66 duidelijk te maken. Dit verklaart ook waarom andere partijen D66 zo vriendelijk benaderen als

de partij zich in een electoraal dal bevindt en geen bedreiging vormt en dat de partij steviger wordt aanvallen als ze door de kiezers wordt gewaardeerd en wel een bedreiging vormt. Typerend zijn wat dat betreft de opmerkingen van de lijsttrekkers van PVDA en VVD tijdens het lijsttrekkersdebat in 1998 (zie hoofdstuk 7). Op paternalistische wijze verklaarden de politieke opponenten dat ze hoopten dat D66 groot genoeg zou blijven om het paarse kabinet voort te zetten. D66 moet vooral blijven, was de boodschap. Deze dubbele houding die de andere partijen ten opzichte van D66 innemen, ontlokte aan Aad Nuis al in de jaren zeventig de opmerking:

> 'D'66 is door anderen nooit zo geprezen als in de tijd dat we nauwelijks meer bestonden. Nu we er weer helemaal zijn, roepen de andere partijen bevreesd hoe overbodig we eigenlijk zijn.'[20]

In de loop der tijd is D66 bij het Nederlandse politieke landschap gaan horen. Na bijna 37 jaar moet worden geconcludeerd dat D66 een gevestigde partij is geworden. De verkiezingen van 2002 hebben dat aangetoond. Na acht jaar regeren was D66 voor de kiezers niet meer het alternatief van weleer. De Democraten zijn in de ogen van de kiezers tot het politieke *establishment* gaan behoren, waar PVDA, VVD en CDA reeds deel van uitmaakten en waar de protestpartij van 1966 zich tegen afzette. In 2002 heerst er opnieuw een anti-establishmentsfeer, kiezers keren zich af van de regerende 'paarse' partijen, die elk zwaar verlies lijden. Grote winnaar is behalve het CDA ook een oppositiepartij als de SP die, onafhankelijk van welke politieke coalitie dan ook, wel een van de *mainstream* afwijkend standpunt weet in te nemen. En een nieuwe partij als de LPF zet zich zeer succesvol af tegen de heersende politieke cultuur.

Dat de vernieuwingsclaim van D66 bij de verkiezingen van 2002 door andere partijen is overgenomen, wil niet zeggen dat D66 geen bestaansrecht meer heeft. Een politieke partij kan haar bestaansrecht verliezen, ofwel doordat de partij al haar doelen heeft bereikt en zelf deze conclusie trekt, ofwel doordat de partij geen maatschappelijke steun meer geniet. De eerste optie is erg onwaarschijnlijk. Geen enkele politieke partij heeft ooit geconstateerd dat zij al haar doelen had bereikt en daarmee haar bestaansrecht had verloren. Ook D66 heeft deze conclusie nooit kunnen trekken, zelfs niet op het absolute dieptepunt in 1974. Zelfs toen de maatschappelijke steun tot bijna nul was teruggelopen, was er bij de Democraten de diepe overtuiging dat de partij iets toe te voegen had, een overtuiging die correct bleek toen de partij haar maatschappelijke steun herwon tijdens de heropleving van 1976-1977.

De enigen die derhalve kunnen bepalen dat D66 haar bestaansrecht heeft verloren, zijn de kiezers. Nu zij D66 hebben teruggebracht naar het niveau van een kleine partij dringt de vraag zich op of dat moment niet is gekomen. Het moment waarop de Democraten zich zouden moeten bezinnen op hun bestaansrecht. Voor veel kiezers is volstrekt onduidelijk waarom men nog op D66 zou moeten stemmen. De *urge to vote* ontbreekt. Voormalig partijleider De Graaf is opgestapt omdat hij niet in staat is geweest om zijn partij uit het slop te helpen. Vergeleken met 1994 is, om

de woorden van de politicoloog Philip van Praag te gebruiken, van het ijzersterke merkartikel D66 niets meer over. D66 is een b-merk geworden en de *unique selling points* uit 1966 zijn verdwenen. Een combinatie van factoren zal ervoor moeten zorgen dat mensen zich weer tot D66 aangetrokken voelen. Het lijkt een open deur, maar bovenal zal D66 duidelijk moeten maken waar zij voor staat. Haar ideeën en standpunten duidelijk en standvastig over het voetlicht brengen. Duidelijk maken waarom het belangrijk is dat er een partij als D66 is. In het verleden heeft D66 aangetoond dat ze juist vanuit de oppositie kan laten zien wat de toegevoegde waarde van de partij is. Ondertussen zal D66 zich moeten heroriënteren op haar rol in de postpaarse periode waarbij D66 als vooruitstrevende ideeënpartij weer centraal moet komen te staan. Daarbij zal D66 zich meer dan de afgelopen acht jaar nadrukkelijk moeten profileren. Ze zal moeten laten zien dat ze nog wel degelijk een vooruitstrevende partij is en geen voorbijgestreefde partij. Een kritische partij met een eigen mening, in plaats van een partij die zich als niet-relevant laat wegzetten. Een partij die niet verongelijkt doet als ze kritiek krijgt, die zich assertief opstelt, pro-actief is in plaats van reactief. D66 zal duidelijk moeten maken waar de partij voor staat als het gaat om nieuwe thema's als veiligheid, de multiculturele samenleving, de toekomst van het onderwijs en de problemen in de gezondheidszorg, en om oude thema's als bestuurlijke vernieuwing en duurzame ontwikkeling. De in dit boek beschreven geschiedenis van D66 laat zien dat de partij zichzelf ook na de meest seriëuze crises wist te hervinden. De toekomst zal leren of de partij daartoe ook deze keer in staat is en met de spreekwoordelijke 'vuist op tafel' de voormalige D66-kiezers zal weten terug te winnen.

In reactie op de spectaculaire verkiezingsuitslag in 2002 is van diverse kanten de vraag opgeworpen of er voor PVDA en D66 als zelfstandige partijen nog wel een toekomst bestaat. Een dag na de verkiezingen liet Boris van der Ham (als kandidaat nummer acht van D66 in de Tweede Kamer gekomen nadat Roger van Boxtel zijn zetel ter beschikking had gesteld) in een televisie-interview weten dat hij zich wil inzetten voor het bundelen van progressieve krachten binnen zowel D66 als PVDA, VVD en GroenLinks, om gezamenlijk een beweging te vormen die tegenwicht kan bieden tegen de conservatieve krachten die worden vertegenwoordigd door CDA, LPF en (deels) de VVD.[21] Ook anderen, waaronder PVDA-prominent Klaas de Vries, suggereerden dat de enorme nederlaag van de PVDA en de halvering van D66 aanleiding zouden moeten zijn voor een nieuwe progressieve samenwerking. Nu de PVDA zich bij de meest recente verkiezingen heeft hersteld, is de vraag wellicht niet langer actueel, maar niettemin interessant. Hoe realistisch is het dat de geschiedenis zich zal herhalen en er opnieuw een progressieve samenwerking zal ontstaan? En zal dit dan de aanzet zijn voor de vorming van een tweepartijenstelsel waarin een progressief blok en een conservatief blok de dienst uitmaken? Eén ding is zeker: in een dergelijk progressief samenwerkingsverband zal er voor D66 geen zelfstandige rol meer zijn weggelegd. In dit scenario zullen de Democraten, evenals Groenlinks, opgaan

in een grote Progressieve Volkspartij-nieuwe stijl, een veredelde PVDA. De 36 jaar oude ontploffingsgedachte van D66 zou daarmee alsnog gestalte krijgen.

Het is echter zeer de vraag of het zo ver zal komen. Ten onrechte wordt ervan uitgegaan dat sociaal-liberalen en vrijzinnig-democraten uit D66 zonder meer op een hoop gegooid kunnen worden met de sociaal-democraten van de PVDA, de links-progressieve coalitiepartij GroenLinks en links-georiënteerde liberalen uit de VVD. Want ondanks het feit dat er een overlap bestaat tussen al deze etiketten, feit is dat er programmatisch nogal wat verschillen bestaan. Op klassieke thema's als vrijheid en solidariteit, individualisme en gemeenschapszin blijven de meningen sterk uiteenlopen, zich vertalend naar standpunten die door de verschillende partijen worden ingenomen. Hoewel de klassieke links-rechts tegenstelling tijdens de meest recente verkiezingscampagne weer prominent naar voren is gekomen, is het nogal simplistisch om iedereen die zichzelf 'progressief' noemt, over een kam te scheren. Over de vraag wat 'progressief' is, leven bij links-liberale VVD'ers, vrijzinnige D66'ers en bijvoorbeeld ecologisten uit GroenLinks heel andere ideeën en wat veranderingsgezind is, kan per onderwerp verschillen en in de tijd veranderen. Juist hierom wilde D66 in het verleden niet kiezen voor etiketten, omdat die slechts verwarrend zouden zijn. De recente neiging van veel journalisten en commentatoren om D66 klakkeloos in te delen bij de 'linkse' partijen is dan ook discutabel en negeert bovendien de liberale wortels van de partij.

D66 heeft zich onder leiding van partijleider De Graaf in toenemende mate geprofileerd als progressief-denkende liberale partij. De centrale waarden van het liberalisme, met name individuele vrijheid, de mogelijkheid van burgers om zelf hun keuzen te maken, zijn door De Graaf nadrukkelijk op de voorgrond geplaatst, daarmee een lange D66-traditie voortzettend, want D66 staat al bijna 37 jaar voor individuele keuzevrijheid. Dit uitgangspunt is leidend geweest in vele standpuntbepalingen van de partij, of het nu ging om abortus, euthanasie, homohuwelijk, schoolkeuze of staatsrechtelijke hervorming. D66 is altijd van mening geweest dat niet staat, kerk of partij de keuzen voor de burgers moest bepalen, maar dat de burger zèlf in staat gesteld moest worden om zijn of haar keuzen te maken en hier ook zelf verantwoordelijkheid voor te dragen. De overheid dient hiervoor de kaders te creëren. Dit was de belangrijkste boodschap in het Appèl en dat is het na 37 jaar nog steeds. D66 is daarmee een echte liberale partij, een positie die de partij echter nauwelijks durft te claimen.[22]

En misschien is dat ook maar beter. Wil D66 ook in de toekomst een alternatief blijven vormen voor de grote politieke stromingen in de Nederlandse politiek, dan zou de partij zich beter kunnen beroepen op haar wortels in het vrijzinnig-democratische gedachtegoed. De opkomst van de LPF en thema's als vreemdelingenbeleid en criminaliteit hebben de VVD tot een 'ruk naar rechts' gedwongen, die onder leiding van partijleider Zalm gestalte heeft gekregen. Hierdoor is meer ruimte ontstaan tussen het conservatieve vrije-marktliberalisme van de VVD en het vrijzinnig-democratische gedachtegoed van D66. De conservatief-liberale koers van de VVD biedt D66 de gelegenheid om de vrijzinnig-democratie een onderscheidende positionering te

geven in het politieke krachtenveld. D66 zou de basis kunnen vormen voor een bundeling van vrijzinnig-democraten, die tevens appelleert aan progressieve VVD'ers en liberaal georiënteerde PVDA'ers. Een dergelijke bundeling van krachten dient niet onder het mom van progressief versus conservatief te worden gevormd, maar als vrijzinnig-democratisch alternatief voor het conservatief-liberalisme, een positionering die vergelijkbaar is met bijvoorbeeld de Britse Liberal Democrats en de Duitse FDP. Op basis van ervaringen in het verleden en de huidige zwakke positie van D66 kan terecht de vraag worden opgeworpen of D66 als partij wel in staat is om als basis van een dergelijke concentratie te fungeren. De kans dat D66 ooit groot genoeg zal zijn om eigenstandig een doorbraak te bewerkstelligen (denk aan 1994) lijkt in 2003 verder weg dan ooit. Opnieuw lijkt een buitenparlementaire beweging die dwars door de bestaande partijen loopt de oplossing. Een vrijzinnig-democratische variant op de conservatieve Edmond Burkestichting zou een begin kunnen zijn.

Na het vertrek van Hans van Mierlo heeft D66 een transformatie ondergaan. De partij heet nu 'sociaal-liberaal', heeft haar uitgangspunten vastgelegd en de partijorganisatie is gemoderniseerd. De belangrijkste stimulans voor die transformatie is het aantreden van een nieuwe generatie D66'ers die met Opschudding hun visitekaartje hebben afgegeven. De oude generatie heeft het politieke toneel verlaten. De dertigers van 1966, een elite van intellectuelen uit het Amsterdamse grachtengordelgebied, hebben plaatsgemaakt voor de dertigers van nu, voornamelijk afkomstig uit de gelederen van de Jonge Democraten en Opschudding. In haar bijna 37-jarig bestaan is D66 geëvolueerd van een radicaal-democratische vernieuwingsbeweging die zich keerde tegen ideologische machtspolitiek door verstarde partijbureaucratieën tot een gevestigde partijorganisatie in het midden van de politiek die streeft naar verwezenlijking van haar ideeën middels regeringsverantwoordelijkheid. Een partij die aanvankelijk tegenover de andere partijen stond, maar steeds meer haar plaats tussen de bestaande partijen heeft gevonden. De illusie om met een grote ontploffing in één keer de gewenste veranderingen tot stand te kunnen brengen, is verdwenen. Wat is gebleven is de houding in de politiek, de manier waarop D66 politiek bedrijft. D66'ers zijn mensen die wars zijn van dogmatiek en niet willen kiezen tussen het sociale stempel van 'klassiek links' of het ongeremde vrijheidsdenken van 'conservatief rechts'. De Democraten omschrijven het zelf als 'liberaal van gedachte, sociaal van gevoel'. Niet voor het eerst in haar bestaan staat D66 anno 2003 voor de moeilijke opdracht om op een nieuwe en vernieuwende manier vorm te geven aan de toekomst van dit gedachtegoed. Deze taak is op onnavolgbare wijze verwoord door Jan Glastra van Loon bij zijn afscheid als partijvoorzitter in 1979:

'Democraat zijn is beslist niet zomaar iets. Het vereist een mentale instelling van openheid en tolerantie, maar ook van kritische waakzaamheid en bereidheid zich aktief voor het behoud en het functioneren van de democratie in te zetten. D'66 kortom staat voor een appèl dat een beweging werd en voor een

beweging die een partij werd – maar een partij die niet ophield en niet op mag houden een appèl en een beweging te zijn.'[23]

Gelezen door Leo Mei '07

148 Zie: Downs (1957), p.141
149 Zie ook: De Beus (2001), p.19-22
150 Zie o.a.: Koole, *Cadre, catch-all or cartel?*, Katz en Mair, *Changing models of party organisation and party democracy. The emergence of the cartel party* en De Beus (2001)
151 Zie ook: Katz en Mair, *Changing models of party organisation and party democracy. The emergence of the cartel party*
152 Zie: Koole, *Cadre, catch-all or cartel?*
153 Vergelijk de beschrijving van de toeschouwersdemocratie van De Beus (2001) in de volgende paragraaf
154 Kirchheimer (1966)
155 Kirchheimer (1966), p.190
156 Neumann (1956)
157 Gordon Smith, *Core persistence: change and the people's party*
158 Koole (1992), p.407-408
159 Katz en Mair, *Changing models of party organisation and party democracy. The emergence of the cartel party*
160 Zie: De Beus (2001), p.19-22
161 Vergelijk: Katz en Mair, *Changing models of party organisation and party democracy*
162 Van Doorn in: De Beus e.a. (1996), p.50
163 Zie: Lucardie (2000), p.175
164 Zie: Downs (1957), p.295
165 Zie: Pedersen (1991), p.97
166 Zie: Pedersen (1991), p.97-98
167 DS'70 werd opgeheven, PPR en PSP gingen op in GroenLinks.
168 Vrije Universiteit (1977), p.258
169 Die eigenstandige positie kwam in gevaar ten tijde van de progressieve samenwerking, hetgeen de voornoemde stelling bevestigt. Zie ook hoofdstuk 3.
170 Boerenpartij, DS'70, NMP, RKPN, EVP, Ouderenpartijen, CP, en in zekere zin ook de partijen die opgingen in Groenlinks. Nu de SP drie verkiezingen achter elkaar winst heeft geboekt, kan voorzichtig de conclusie worden getrokken dat ook deze partij zich niet aan de theorie van Pedersen houdt.
171 Downs (1957), p.299
172 De VDB wees het gebruik van zogenaamde '-ismen' af en noemde zichzelf dan ook bewust niet liberaal. Ook liberalen hanteerden in hun ogen dogma's, zoals de leer van de vrije markt en onthouding van staatsinvloed (die door de vrijzinnigen juist wèl gewenst werd geacht). Zie ook: Lucardie (2001)
173 Zie: Voerman e.a. (1991)
174 Marchant in: Regeering en volk, Den Haag, 1924
175 Zie: Voerman e.a. (1991)
176 Koole (1995), p.316
177 Zie: Lucardie (2001), p.74
178 Hesseling en Beun (2001), p.139
179 Lucardie spreekt van 'de radicale stroming' in de Nederlandse politiek, die teruggaat tot het eind van de 19e eeuw. In 1892 werd deze stroming voor het eerst vertegenwoordigd in een politieke partij: de Radicale Bond. Zie: Lucardie (2001), p.67
180 *NRC Handelsblad* d.d. 30 maart 1974

Slotbeschouwing:

1 *Idee*, jaargang 22, nummer 6
2 Het platform 'Ongehoord' bestaat uit kritische D66'ers die, zoals ze zelf zeggen, "gehoord willen worden". Zie www.ongehoord.nl
3 *Het hoofd koel, maar met de vuist op tafel*, Den Haag, Democraten 66, 2002. Zie ook de brief van Grarad Schouw aan de leden van D66 d.d. 13 juni 2002
4 *Statuten Politieke Partij Democraten 66*, Artikel 2.1, vastgesteld tijdens de Algemene Ledenvergadering op 16 november 2002
5 *Huishoudelijk Reglement*, Artikel 7.11 en 7.12, vastgesteld tijdens de Algemene Ledenvergadering op 16 november 2002
6 *Huishoudelijk Reglement*, Artikel 3.7, vastgesteld tijdens de Algemene Ledenvergadering op 16 november 2002
7 *Huishoudelijk Reglement*, Artikel 4.5, vastgesteld tijdens de Algemene Ledenvergadering op 16 november 2002
8 Open brief Floor Kist aan de Tweede Kamerfractie van D66
9 Thom de Graaf in *NRC Handelsblad* d.d. 29 oktober 2002
10 Zie: *de Volkskrant* d.d. 30 oktober 2002 en *NRC Handelsblad* d.d. 29 oktober 2002
11 Hans van Mierlo in: *de Volkskrant* d.d. 29 oktober 2002
12 *Verkiezingspamflet D66*, Den Haag, Democraten 66, 2002, p.2

[13] Idem

[14] Rede gehouden door Thom de Graaf tijdens de Algemene Ledenvergadering op 16 november 2002

[15] *Verkiezingspamflet D66*, Den Haag, Democraten 66, 2002, p.10

[16] Thom de Graaf bij de presentatie van het *Verkiezingspamflet D66* op 4 november 2002

[17] Rede gehouden door Thom de Graaf tijdens de Algemene Ledenvergadering op 16 november 2002

[18] Rede gehouden door Thom de Graaf bij de afsluiting van de verkiezingscampagne in Amersfoort op 20 januari 2003. Zie ook: persbericht D66 d.d. 20 januari 2003

[19] Rede Thom de Graaf gehouden tijdens de uitslagenavond in Den Haag op 22 januari 2003

[20] Aad Nuis in: *Democraat*, maart 1978, p.13

[21] Boris van der Ham in het televisieprogramma Barend & Witteman d.d. 16 mei 2002

[22] In de Thorbeckelezing op 6 januari 2003 claimde Lousewies van der Laan wel ondubbelzinnig dat D66 'de enige liberale partij van Nederland' is.

[23] Rede gehouden door Jan Glastra van Loon voor de Algemene Ledenvergadering op 26 en 27 oktober 1979